

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-09.0313, 31 maart 2009, zie www.examenblad.nl).

Deze regeling blijft ook na het aantreden van het College voor Examens van kracht.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.
- 3 De gecommitteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de *Regeling beoordeling centraal examen* van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
  - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 77 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Door de tijd heen

---

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:
6, 3, 5, 2, 1, 4.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

Prehistorie en oudheid

---

2 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De tekst over Socrates is een voorbeeld van het wetenschappelijk denken bij de Grieken in die tijd, omdat eruit blijkt dat het handelen van de goden niet meer alleen het uitgangspunt is van de redenering/verklaring / dat Socrates de mensen wil leren kritisch te denken door vragen te stellen (bij alles wat vanzelfsprekend lijkt).

3 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De sage benadrukt dat Romeinen dapper / gedisciplineerd moeten zijn / discipline/gehoorzaamheid aan de staat boven familiebanden gaat 1
- wat past bij de mentaliteit die nodig is om een imperium te kunnen veroveren / besturen 1
- Ferdinand Bol schildert het moment waarop het vonnis is uitgevoerd / de discipline is hersteld / de consul heeft getoond zijn plicht boven zijn zoon te stellen 1
- waarmee de Admiraliteit waarschijnlijk wil aangeven dat de discipline (in de vloot) gehandhaafd moet worden / het belang van de vloot / de gegeven order boven andere (familie)belangen gesteld moet worden 1

4 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Een aspect van de renaissance dat met het schilderij kan worden geïllustreerd, is de oriëntatie op (het erfgoed van) de klassieke oudheid, wat naar voren komt in het thema van het schilderij/de Romeinse sage die wordt afgebeeld/de Romeinse kostuums/zuilen / de identificatie met het Romeinse Rijk.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

5 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is (drie van de volgende):

- Op de steen staat een Latijnse tekst.
- Op de steen staat een figuur in Romeinse kleding.
- Op de steen staan klassieke zuilen.
- Votiefstenen zijn onderdeel van de Romeinse godsdienst.
- Op de votiefsteen staat een inscriptie (in plaats van alleen een afbeelding).
- De scheepvaart tussen het continent en de Britse eilanden was intensief (dankzij de Romeinse infrastructuur).

per juist, aan de bron ontleend, voorbeeld van romanisering 1

De middeleeuwen

---

6 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De verandering die uit de bron is af te leiden, is de invoering van de islam als overheersende godsdienst 1
- wat blijkt uit de regels die niet-islamieten als tweederangs burgers behandelen/de islam bevoorrechten 1
- De continuïteit die uit de bron is af te leiden, is het voortbestaan van een christelijke/niet-islamitische gemeenschap (met een eigen godsdienstuitoefening) 1
- wat blijkt uit de noodzaak regels te maken voor niet-islamieten 1

7 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- In die tijd is de kerk verwickeld in het conflict over de vraag wie het primaat diende te hebben, de geestelijke of de wereldlijke macht 1
- Thomas van Aquino verdedigt het standpunt dat de hoogste macht bij de paus ligt, want hij zegt dat het bestuur van de paus van hogere orde is dan het bestuur van de keizer, omdat de paus namens God handelt/de opvolger is van Petrus (de plaatsvervanger van Christus) 2
- Een mogelijk politiek motief voor deze heiligverklaring is, dat de paus hiermee wil benadrukken dat de keizer ongelijk heeft 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

8 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een passend kenmerkend aspect van de late middeleeuwen dat aansluit bij het begrip steden (bijvoorbeeld de opkomst van handel en ambacht die de basis legden voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving / de opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden) 1
- Een passend kenmerkend aspect van de late middeleeuwen dat aansluit bij het begrip staten (het begin van staatsvorming en centralisatie) met een daarbij aansluitende uitleg 1
- Een juiste uitleg op grond van een ander kenmerkend aspect van de late middeleeuwen voor een andere benaming dan steden en staten (bijvoorbeeld de investituurstrijd/de expansie van de christelijke wereld kan voor sommigen een belangrijker kenmerkend aspect zijn) 2

Vroegmoderne tijd

---

9 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Er is nog geen sprake van een sterk gecentraliseerd keizerlijk gezag van Karel V, want de keurvorst van Saksen kan Luther verbergen, tegen de bevelen van de keizer in / de keizer is gekozen door keurvorsten / de keizer moet blijkbaar een Rijksdag houden om overleg te plegen 2
- Een belangrijk verschil tussen protestantisme en katholicisme dat in de tijd van Karel V bestaat, is het verschil van opvatting over het gezag van de kerk, want Luther stelt (zijn uitleg van) de Bijbel / de persoonlijke interpretatie van de Bijbel boven het gezag van de paus/de kerkelijke concilies 2

10 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Bij 1:

- Het verhoor vindt plaats in de tijd van overgang van middeleeuwen naar renaissance, want Veronese verdedigt het renaissancestandpunt dat hij als schilder (net als dichters en narren) het recht heeft om zelf de vormgeving van zijn schilderijen te bepalen, terwijl zijn ondervragers nog vasthouden aan de middeleeuwse opvatting dat de kerk bepaalt wat de juiste interpretatie/vormgeving is 2

Bij 2:

- Het verhoor is uit te leggen als een reactie op de Reformatie, want er blijkt uit dat de Inquisitie onderzoek doet naar afwijkingen in de leer. Dat kan samenhangen met de wens van de katholieke kerk om de Reformatie te bestrijden door krachtig stelling te nemen tegen afwijkingen in de leer 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

11 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De boodschap die de tekenaar wil overdragen is, dat de inventiviteit van de voorouders / een uitvinding als de houtzaagmolen de basis heeft gelegd voor de welvaart van de Republiek 1
- wat hij in zijn prent laat zien door (twee van de volgende): 2
  - de bijenkorf die de vlijt/ijver van het volk/de voorouders verbeeldt
  - de klassieke goden die de welvaart/rijkdom/handel verbeelden
  - de gereedschappen van de molenaar/timmerman die het ambacht verheerlijken/naar voren halen
  - de centrale plaats van de prent uit 1592.
- Deze prent sluit aan bij een ideaal van de Verlichting, doordat de burgers een les wordt geleerd / de burgers worden opgevoed / de inventiviteit/de rede wordt verheerlijkt 1

12 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Het verband tussen de uitbouw van de Europese expansie en de trans-Atlantische slavenhandel is, dat deze expansie plaats vond in de vorm van plantagekoloniën in (Zuid-)Amerika, waarvoor (steeds meer) slaven uit Afrika nodig waren/die door de slavenhandel economisch succesvol waren / er in Afrika meer handelsposten moesten worden veroverd/opgericht om van de aanvoer van slaven verzekerd te zijn.

13 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Als de trans-Atlantische slavenhandel zou worden afgeschaft, zou er geen aanvoer van nieuwe slaven meer mogelijk zijn, waardoor de slaven op de plantages wel beter behandeld zouden moeten worden (om voldoende arbeidskrachten te houden).

Door de tijd heen

---

14 maximumscore 2

De juiste combinaties zijn:

1 d, 2 a, 3 b, 4 e, 5 c.

- Indien vijf juiste combinaties 2
- Indien vier of drie juiste combinaties 1
- Indien minder dan drie juiste combinaties 0

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

15 maximumscore 2

De juiste volgorde is:
4, 3, 1, 5, 2 of 4, 3, 1, 2, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

Moderne tijd

---

16 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het modern imperialisme is vooral gericht op het verwerven van grondstoffen/afzetmarkten voor de industrie van het moederland / is gericht op verspreiding van de (superieur geachte) westerse cultuur 1
- en niet op het verwerven van handelsposten/plantagekoloniën (zoals bij het kolonialisme) 1
- O'Sullivan rechtvaardigt het modern imperialisme, omdat O'Sullivan vindt dat het vanzelfsprekend is dat de Amerikaanse cultuur zich (westwaarts) verspreidt (zoals een boom het recht heeft lucht en water te gebruiken voor zijn groei) 1

17 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Volgens Robert Winthrop is het idee van de Manifest Destiny nationalistisch, omdat hij aantoont dat dit idee alleen voor de Verenigde Staten opgaat / de rechten van Groot-Brittannië minder zwaar wegen, waaruit blijkt dat de Verenigde Staten belangrijker zijn / meer rechten hebben dan andere naties.

18 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Een idee van de democratische revoluties is de idee van vrijheid/zelfbestuur 1
- volgens O'Sullivan leidt deze vrijheid/dit zelfbestuur juist tot Manifest Destiny 1
- Een idee van de democratische revoluties is, dat er volkerenrecht bestaat waar landen zich aan moeten houden 1
- Winthrop keurt de Manifest Destiny af, omdat de Verenigde Staten een eigen interpretatie van het volkerenrecht hebben / zich blijkbaar niet aan het volkerenrecht hoeven te houden / de rechten van anderen kunnen negeren 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

19 maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de bezoekers de vernieuwing van het productieproces door de industriële revolutie / de invoering van stoommachines in de katoenfabricage als een positieve vernieuwing beschrijven 1
- maar dat zij daarbij aangeven dat dit leidt tot vervreemding/uitbuiting/afstomping bij de arbeiders 1
- waarmee zij een bijdrage leveren aan de discussie over de “sociale kwestie” 1

20 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De foto uit 1911 is wel geschikt om het onderzoek te illustreren / heeft een meer algemene geldigheid, want rond 1911 is kinderarbeid nog een maatschappelijk probleem / noodzakelijk om het gezinsinkomen op peil te houden 2
- terwijl kinderarbeid rond 1957 door de groeiende welvaart over het algemeen niet meer zo voorkomt / de foto niet aansluit bij het beeld van een groeiende welvaart/een moderne economie die in de jaren vijftig opkomt 2

Opmerking

Als er geen sprake is van historische redeneringen mogen er geen scorepunten worden toegekend.

21 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Bij 1:

- De nationaalsocialisten beginnen de vervolging van de joden met het isoleren van hun joodse medeburgers van de rest van de bevolking (waardoor ze uiteindelijk deze bevolkingsgroep zonder veel tegenstand weg konden voeren), wat uit de bron blijkt als bezoek aan joodse winkels wordt tegengegaan 2

Bij 2:

- Het thema van de tentoonstelling “Ein offenes Geheimnis” wordt in de anekdote goed weergegeven, omdat hoewel er iets verschrikkelijks gebeurt (de boycotactie/discriminatie/begin Jodenvervolging), er toch geprobeerd wordt de schijn van normale (menselijke) verhoudingen op te houden, want de joodse winkelierster biedt haar kwelgeesten thee aan / de SA-mannen onderbreken hun actie voor een kopje thee bij de joodse winkelierster 2

Vraag	Antwoord	Scores
22	<p>maximumscore 5</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De tekenaar is het met Truman eens / bevestigt de opvatting van Truman 1 • De tekenaar beeldt het communisme af als een gier die chaos brengt naar West-Europa 1 • wat in de rede van Truman naar voren komt in zijn beschrijving van armoede als voedingsbodem voor totalitaire regimes/communisme 1 • De tekenaar ziet het Congres van de Verenigde Staten als een dokter die West-Europa te hulp snelt 1 • wat in de rede van Truman naar voren komt in de economische en financiële hulp die de Verenigde Staten moeten bieden 1 	
23	<p>maximumscore 1</p> <p>Kern van een juist antwoord is: Voor de Sovjet-Unie ging het om het behouden van de eigen invloedssfeer / het tegenhouden van invloed van de Verenigde Staten.</p>	
24	<p>maximumscore 4</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Een juist kenmerk van een totalitaire staat uit de bron (bijvoorbeeld: er is maar één partij/één leider, zoals blijkt uit het feit dat Pinochet de andere partijen “met verlof” heeft gestuurd) 1 • gecombineerd met een juiste uitleg waardoor dit kenmerk de macht van Pinochet consolideert (bijvoorbeeld: dit helpt Pinochet doordat hij zo alle macht alleen in handen kan krijgen zonder zich zorgen te maken over oppositie) 1 • Een tweede juist kenmerk van een totalitaire staat uit de bron (bijvoorbeeld: het leger speelt de hoofdrol / het leger moet eerst alleen het land regeren / tegenstanders worden gedood of gemarteld) 1 • gecombineerd met een juiste uitleg waardoor dit kenmerk de macht van Pinochet consolideert (bijvoorbeeld: het leger zorgt ervoor dat Pinochet alleenheerschappij kan houden / het doden van tegenstanders maakt mensen zo bang dat er geen tegenstand te verwachten valt) 1 	
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Uit het interview blijkt dat Allende als marxist/socialist wordt beschouwd. De Verenigde Staten zijn opgelucht dat de socialistische president is afgezet, omdat die beïnvloed werd door de Sovjet-Unie, de vijand in de Koude Oorlog.</p>	

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per school in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 28 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1   ontleend aan: Plato, Theaetetus, translated by Benjamin Jowett, The Internet Classics Archive, <http://classics.mit.edu/Plato/theatu.html>
- bron 2   Leo Dalhuisen (red), Sprekend verleden 1, Haarlem 1982, pag. 102.
- bron 3   www.rijksmuseum.nl/images/aria/sk/z/sk-a-613.z
- bron 4   Zeeuws Museum, Middelburg
- bron 5   ontleend aan: Jacob Marcus, The Jew in the Medieval World, A Sourcebook, 315-1791, New York 1938, pag. 13-15.
- bron 6   ontleend aan: M.A.J.M. Buijsen (ed), Thomas van Aquino, Over het koningschap, Kampen 1997, pag. 124-127.
- bron 7   J. Aldebert, Geschiedenis van Europa, Lier/Den Bosch 1992, pag. 27.
- bron 8   ontleend aan: J.P. Guepin, Schokkende redevoeringen, Amsterdam 1990, pag. 248-252.
- bron 9   G. van Rijn en G.W. Kernkamp, Nederlandsche historieprenten, 1555-1900, Amsterdam 1910, pag. 122.
- bron 10   F. Verhagen, Ooggetuigen van de Amerikaanse geschiedenis, Amsterdam 2008, pag. 84.
- bron 11   F. Verhagen, Ooggetuigen van de Amerikaanse geschiedenis, Amsterdam 2008, pag. 85.
- bron 12   Suzanne Jansen, Het pauperparadijs, een familiegeschiedenis, Amsterdam 2008, pag. 72-73.
- bron 13   Willemien Schenkeveld, Het kinderwetje van Van Houten, Hilversum 2003, pag. 80.
- bron 14   Willemien Schenkeveld, Het kinderwetje van Van Houten, Hilversum 2003, pag. 81.
- bron 15   ontleend aan: Katalog der Ausstellung, Ein offenes Geheimnis, Arisierung in Alltag und Wirtschaft in Oldenburg zwischen 1933 und 1945, Oldenburg 2001, zonder pag.
- bron 16   ontleend aan: Brian Tierney (red.), Great Issues in Western Civilization volume II, From the Scientific Revolution through the Cold War, New York 1968, pag. 645-646.
- bron 17   A.F. Manning (red.), Onze jaren 45-70, Amsterdam 1970, pag. 522.
- bron 18   A.F. Manning (red.), Onze jaren 45-70, Amsterdam 1972, pag. 3624.

Bronvermelding citaten vraag 14 en 15:

- 1   Karl Marx, Friedrich Engels, Het communistisch manifest, Amsterdam 1957, pag. 81.
- 2   Vereniging van Akademisch gevormde Christenvrouwen, Vrouwen in een enquête onder haar leden uit 1924, archief IIAV, Amsterdam. [A. Kloosterman, Mr. dr. Pietertje Magdalena (Piema) Franken-van Driel (1889-1966), in: De Nederlandse Soroptimist december 2007 / januari 2008, pag. 26.
- 3   Hella S. Haasse, Schaduwbeeld of het geheim van Appeltern, kroniek van een leven, Amsterdam 1989, pag.13.
- 4   Eric Verdonck, De roeping en doelstellingen van Hammoerabi, <http://users.belgacom.net/verdonck.eric/law/hammoe.html>
- 5   Beccy de Vries, Uitverkoren, Verhalen en gedichten over vervolgte mensen, Amsterdam 1979, pag. 79.